

NOVETATS SOBRE EL SISTEMA DUAL DE DIFERENCIACIÓ GRÀFICA DE LES OCLUSIVES SORDES I SONORES

Joan Ferrer i Jané

EL SISTEMA DUAL

El sistema dual¹ va ser identificat per Joan Maluquer de Motes (1968, 53) als ploms del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (C2.3) i del Pujol de

¹ Segueixo una de les denominacions de Jesús Rodríguez Ramos (2001b, 35) *sistema de notació dual de les oclusives*, que també utilitza la de *llevantí català*. J.A. Correa (1992, 253) l'identifica com a *variant nord-oriental del signari llevantí*. El sistema dual està format pel conjunt de sil·labogrames que presenten dues variants diferenciades per la presència d'un tret addicional: un punt o un traç sencer o partit (figura 1). Per distingir els textos duals dels no-duals usaré el següent heurístic, que serà més fiable com més llarg sigui el text. Text dual (D): Text de factura unitària que presenta alguna dualitat, és a dir, usa la variant simple i la variant complexa d'un mateix sil·labograma, però exceptuant els textos que només presentin alguna dualitat residual. Text no-dual (ND): Text de més de 50 signes que no presenti dualitats o que només presenti alguna dualitat residual. Text compatible amb l'ús del sistema dual (DC): Text de 50 signes o menys sense dualitats que usi les variants simples i complexes d'acord amb les formes normals –que són pràcticament les úniques usades en textos duals (*ordin, tibas, adin, neitin, ildir, bidi, tigers, tiger, iunstir, bedin, uldi, bati*, etc.), llatí (ORDEN, TIBAS, ADIN, NEITIN, etc.) i grecoibèric (*ildir, bidi, tigi, tige, iunstir*, etc.)–, encara que presenti alguna incoherència residual, però només si pertany a un context cronològic, geogràfic i tipològic, on les variants simples i complexes dels sil·labogrames en qüestió s'alternin (p.e.: el signe **ti** sobre ceràmiques àtiques). Text incompatible amb l'ús del sistema dual (DI): Text de 50 signes o menys sense dualitats que presenti incoherències significatives o pertanyi a un context cronològic, geogràfic i tipològic, on l'ús de les variants dels sil·labogrames en qüestió és exclusiva (p.e.: variants simples de **ti**, especialment MLH III **ti4**, en pedres i monedes). Text indefinit: Textos que no encaixin clarament en cap de les categories anteriors. En els textos duals i compatibles (*negreta cursiva*) representaré sordes i sonores d'acord amb el sistema dual. En la resta de textos (*negreta normal*) les representaré d'acord amb les formes normals identificades, si és el cas, i sinó representaré les sordes.

Gasset de Castelló (F6.1) quan va detectar que d'alguns signes sil·làbics n'apareixien dues variants diferenciades només per la presència d'un tret addicional. Maluquer va intuir que la finalitat del sistema era diferenciar les oclusives sordes de les sonores², però no va arribar a verificar la seva hipòtesi, cosa que sí va fer Javier De Hoz³ (1985, 452) — comptant amb els ploms de Pech Maho (B7.34-B7.37) (Solier 1979) i el plom del Castell de Palamós (C4.1) (Riuró 1982)—, en contrastar que els segments més freqüents dels textos on s'utilitzava el sistema dual apareixien representats per la mateixa variant⁴, encara que amb esporàdiques excepcions⁵, i es corresponien amb la sorda o sonora esperada en

² ... se utiliza una dualidad de signos para las oclusivas con modificación de un rasgo que se añade o se suprime, pero que indudablemente tiene un significado concreto que solo puede ser la notación de sorda o sonora (Maluquer 1968, 54).

³ ... el signo más simple representa una sonora y el más complejo una sorda.

⁴ Formes normals en textos duals i compatibles: *adin*, *ager*, *agir*, *aidu*, *arği*, *bai-des*, *baikar*, *bakon*, *balke*, *balkes*, *baltuś*, *ban+ite*, *bařka*, *batir*, *batibi*, *bedi*, *bedin*, *bekoř*, *betes*, *betiga*, *betu*, *bide-*, *(b)idi*, *bigi*, *bigis*, *bitu*, *-de+(e)giar*, *-do*, *-(e)řok(e/an)*, *egiar*, *geře*, *gibas*, *gine*, *goro*, *ike*, *ikoř*, *ildir*, *ildur*, *iskeř*, *iumstir*, *iunstir*, *iustir*, *kařes*, *-kate*, *-ko*, *-kon*, *kutur*, *lako lakon*, *lekař*, *neitin*, *ordin*, *sakař*, *saldu*, *selgi*, *skeř*, *tedei*, *tegeř*, *tibas*, *tiges*, *tigeř*, *tigi*, *tigis*, *tigirs*, *tinir*, *tolo*, *tolor*, *tortin*, *torton*, *tuřs*, *uldi*, *urke*, etc. Exemples: *baikar* (B1.1, àt DC), *bigilako* (B1.13, àt DC), *arğitibas* (B1.14, àt DC), *bitugibas* (B1.63, VN DC), *ikořtibas* (B1.269, local DC), *sakařbedin* (B7.31, doli DC), *tedeiarikane* / *uręstinir* (B7.34, pl D), *betigabaides* / *bil[o]stigis* / *ildirřigeř* (B7.35, pl D), *tuřsildir* / *lekařsor* (B7.36, pl D), *bankuturbiderokan* (B7.38, pl D), *neitiniunstir* (B11.1, pl DC), *tigirsadin* (Osseja2, ru D), *biuręere* (C1.9, àt DC), *salduko* / *neitegeřu* / *batibi* (C2.3, pl D), *lauřdo* (C2.4, pl DC), *goroike** / *tortinai* [(C2.5, pl DC), *selgiti*] (C2.20, àt DC), *betęskon* (C2.22, àt DC), *bařkabiur* (C2.32, àt DC), *batir* / *kate* (C4.1, pl D), *a]dinbařteęoke* / *ildursu** / *tortonbalař* (C17.1, pl D/DC), *skeřlakon* (P93.15.2, gr DC), *bilosarķerdegiar* (P93.19.2, gr DC), *urķetiges* (C21.1, plata D), *aiduiskeř* (C22.1, local DC), *iustir* / *agirořdin* / *uldiladie* (Calafell, pond. D), *kařesbanite.egiar* / *iumstir* (F13.5, pi D), *baltuřer* (F13.9, pi DC), *banitembař* (F13.11, pi D), *bidembař** (F13.16, pi DC), *balkeuni*] (F13.18, pi DC), *bidiboan* (F13.75, pl DC), *betugine* (F17.2, pl D), *agirtigi* (F23.8, pl DC), etc. Altres formes normals només es coneixen per paral·lels: *basto*, *bodo*, *laker*, *tetel*, *torsin*, etc.

⁵ La presència d'incoherències, és a dir de formes normals amb canvis de sonoritat, en textos duals i compatibles —incloent candidats a ser-ho: àtiques, pintades i en general qualsevol inscripció dels ss. IV-III aC— representen menys del 10% dels casos analitzats a les zones B i C, i el 20% a la zona F: (En majúscula el signe incoherent) *tiKirstiger* (B4.10, pl DC), *kuleřKere* / *tuřsiltir* (B7.35, pl D), *aTinela* (B7.37, pl D), *ařKideibase* (B11.1, pe D) —si és *arği*, però no si és *kidei* (Correa 2004, 80)—, *Duřsbiuar* (C1.12, àt DI), *idiroGe* (C1.24, pl D), *biKibelsesGo* (C2.23, àt DI), *alotiKer* (C3.1, Ostraca, DC), *bakonteKer* (C4.1, pl D), *urkeKere* / *baiTes* / *ulTitegeř* / *sinebeTin* (F6.1, pl D), *ebiřTeeKiar* (F13.3, pi D), *salTutibaite* (F13.5, pi D), *kuřDur* (F13.13, pi DI), *beGoniltir* (F13.17, pi DI), *iltir* [(F13.38, pi DI), *biTerosan* / *iusDir* —lligat al canvi de sibilant— (F17.2, pl D), *beGoniltun* / *selgimiltun* / *iGořiskeř* / *selKiskeř* (F21.1, pl D),

comparar-los amb paral·lels de textos en signari grecoibèric i en alfabet llatí i grec⁶. Ara bé, l'ús del sistema dual semblava restringit als segments dels textos més llargs on apareixien els sil·labogrames que formaven dualitats, fins que José Antonio Correa (1992, 253) va verificar la compatibilitat amb l'ús del sistema dual dels segments amb els sil·labogrames que no apareixien formant dualitat i també de molts dels textos curts de les zones B i C, en els quals, per raons obvies de freqüència d'aparició⁷, no s'arribava a documentar cap dualitat⁸

En el seu estat actual, el sistema dual està format per les variants simples i les variants complexes de tots els sil·labogrames oclusius dentals, excepte **ta**, i per tots els sil·labogrames oclusius velars, excepte **ku**. Entre les labials només⁹ s'accepta la dualitat de **bo**, però no s'acaba d'entendre la seva necessitat (De Hoz 1985, 453; Correa 1992, 263; Quintanilla 1993, 240; Rodríguez Ramos 2000a, 44), ja que en ibèric la presència de l'oclusiva labial sorda és marginal, tal com ho testimonien els textos en signari grecoibèric. L'absència de les variants duals de **ta** i **ku**¹⁰ i l'existència de la dualitat de **bo** són precisament els principals arguments de Jürgen Untermann (1990, 134) per dubtar que la finalitat del sistema dual sigui distingir les oclusives sordes de les oclusives sonores.

etc. Les incoherències poden tenir múltiples orígens: errors puntuals d'ús, particularitats dialectals, fenòmens d'assimilació o similars, parells de lexemes o morfemes només diferenciables per la sonoritat de l'oclusiva, homografies casuals, usos parcials o diferenciats del sistema dual encara no identificats, etc.

⁶ BALCIADIN / TVRTVMELIS / ORDENNAS / BILVSTIBAS / AVSTINCO / AGIRNES / AGERDO (TS), SERGIETON (CIL, II, 2114), NEITINBELES (CIL II 6144), VRCESTAR (CIL II, 2967), *LSAILACOS (G12.4), SALDUBA (Plini Nat. 3.24), TOLOCO (CIL II 3450), ΓΟΡΟΤΙΓΓΙ (C1.9), *sakařiskeř, iunstir / bekoř / baseřoke / basbidiř* (G1.1), *baides / bilosg[e]ře* (G1.3), *ildirtige[* (G9.1), *bidedenedes* (G13.1), etc.

⁷ *Es comprensible que esta norma haya sido descubierta precisamente en plomos... Pero esto no implica que en textos breves o brevísimos hallados en las mismas zonas y de la misma época no se siguiera la misma norma* (Correa 1992, 257).

⁸ També Alberto Quintanilla (1993, 245) fa una reflexió similar.

⁹ Untermann (1990, 134) va detectar petites diferències en els traçats de **ba** i **be** al plom C2.3 d'Ullastret (**ba2/ba3** i **be7/be8**) i va proposar identificar en elles les variants duals d'aquests signes, però al meu parer aquestes petites diferències podrien ser degudes a la variabilitat normal d'una escriptura manual o a cops o erosions del plom.

¹⁰ Les variants **tu6** o MLH II **tu4**, MLH II **ko4** i MLH II **ke3**, amb un punt, o un traç molt curt, podrien fer pensar que la variant de **ku** amb el punt fos en origen la variant complexa i la que no el té, la variant simple, si bé l'ús de la complexa és gairebé absolut. Per tant, mentre no apareguin noves dades, consideraré que el sil·labograma **ku** no pertany al sistema dual, potser per falta de rendibilitat (Correa 1992, 261).

PROPOSTA DE CANVI

La raó d'aquesta comunicació és la identificació de la variant de tres traços amb traç vertical de **bo** com a variant complexa de **ta**, i per tant amb valor de sorda, dins del sistema dual. Aquesta variant pot aparèixer amb el traç vertical sencer, **ta2** (**bo1**¹¹, MLH II **bo2** i MLH IV **bo1**), o amb el traç vertical partit en dos trams alineats (**bo3** i MLH II **bo1**) o esbiaixats (MLH II **bo3** i MLH II **ta2**), **ta3**. No es veuen afectades les variants de **bo** de quatre traços (**bo4** i MLH IV **bo3**)¹², ni la variant de tres traços amb traç horitzontal (**bo2** i MLH IV **bo2**)¹³. La permutació de dualitats entre **ta** i **bo** no només és molt positiva per la coherència interna del sistema dual, ja que apareix la desitjada¹⁴ dualitat de **ta** i desapareix l'enutjosa dualitat de **bo**, sinó que també explica l'estranya absència de **ta** als ploms de Pech Maho¹⁵.

INSCRIPCIONS AFECTADES

Independentment de les consideracions internes al sistema dual, passar a llegir **ta** unes variants actualment llegides **bo** significa que cal actualitzar la lectura del centenar d'inscripcions que contenen les noves variants **ta2** i **ta3**, que es concentren fonamentalment a les zones B¹⁶ i

¹¹ Per defecte, les referències a variants de signes s'han d'entendre fetes a MLH III (p. 246).

¹² Present als textos més antics (p.e.: F9.5, F9.6 i F9.7) i als que utilitzen el sistema dual (p.e.: C2.3, C1.24, F6.1, F13.3 i K1.6).

¹³ Present als textos més moderns (A40, A41, A44, A74, A89, p.e.) i als que no utilitzen el sistema dual (B3.2, F20.1, K1.1, K1.3, p.e.), potser amb la única excepció de K0.7.

¹⁴ Untermann (1980, 51) considera que MLH II **bo3**, podria ser també una variant de **ta** (MLH II **ta2**). Correa (1992, 260) suggereix que, **bo2**, o bé MLH II **bo3**, podrien ser la variant complexa de **ta**. Rodríguez Ramos (2001a, 286, nota 11) considera la possibilitat que **bo4**, que ell identifica com a **bo2** (Rodríguez Ramos 2000a, 44, quadre I), fos la variant complexa de **ta1**, possibilitat que acaba rebutjant.

¹⁵ Aquesta absència va fer que Yves Solier (1979, 71) interpretés la variant complexa de **te** amb valor **ta**, lectura rebutjada per la majoria d'investigadors (De Hoz 1985, 448; Correa 1992, 260; Quintanilla 1993, 241; Rodríguez Ramos 2001a, 44).

¹⁶ **Zona B.-** B1.3, B1.10, B1.13, B1.19, B1.21, B1.26, B1.51, B1.64, B1.73, B1.96, B1.129, B1.130, B1.131, B1.154, B1.161, B1.177, B1.178, B1.253, B1.263, B1.295, B1.323, B1.324, B1.341, B1.342, B1.348, B1.357, B1.358, B1.359, B1.364, B1.365, B1.373 (Solier i Barboteau 1988), B4.9, B4.10 (Untermann 2002a), B7.6, B7.9, B7.14, B7.15, B7.32, B7.33, B7.34, B7.37 (Solier 1979), B7.38 (Solier i Barboteau 1988), B8.1, B8.2, B8.3, B8.6, B8.7, B8.8, B8.13, B8.20, B9.2, B9.11, B11.1 (Untermann 2002a), Carbanet (Campmajó i Rendu 1996), Osseja 2, Osseja 3, Osseja 7, Osseja 8, Guils 2 (Campmajó i Untermann,

C¹⁷, però també a la zona F¹⁸ i K¹⁹ i només residualment en altres zones²⁰.

Les noves variants **ta2** i **ta3** apareixen quasi exclusivament als textos duals i compatibles, si bé hi ha un petit nombre d'excepcions de lectura poc clara²¹, que caldrà revisar per descartar un possible error de transcripció²². Per les que es confirmen: 1) És possible que, a l'igual que passa amb d'altres variants complexes, **ta2** i **ta3** s'usin en textos no-duals, on no aparegui **ta1**, com a al·lògrafs de **ta1**. 2) També és possible en textos moderns que **ta2** funcioni com a al·lògraf de **bo2** en textos on s'usi **ta1** i no aparegui **bo2**²³.

1993). Dels que són dubtosos: B1.73, B1.96, B1.358, B1.359, B4.9, B8.6 i B11.1. La proposta de Solier (1979, 71) de considerar que el signe espiga (Untermann 1990, 257; Rodríguez Ramos 2001a, 286, **x4**) tingui valor **bo**, bàsicament pel paral·lel de *↳duorís* (B7.34, D) amb BODUORIX sembla ara més probable, ja que tots els **bo** de la zona B s'han de llegir **ta**, i per tant resta un buit que la lectura **bo** del signe espiga podria cobrir. Un altra possible paral·lel és *↳setu↳** (B1.301, DC) amb SETVBOGIVS (Correa 1992, 270). Ara bé, s'ha de tenir en compte que la presència de **bu**, especialment freqüent a la zona B, també podria estar assumint l'absència del valor **bo**, que el signe espiga apareix també en altres zones on sí que apareix **bo** i que en alguns textos aquest valor no sembla especialment adequat, com és el cas de *s↳sars* (A44).

¹⁷ **Zona C.**- P01.2.1 (Panosa 2001), A6.16, C1.6, C1.8, C1.24, P99.10.26 (Sanmartí 1993, 99), C2.3, C2.4, C2.5, C2.13, C2.15, C2.18, C2.19, C2.30, C2.35, C2.36, C2.43, C2.45, C4.1, C21.1. He exclòs P93.2.1 (Panosa 1993) perquè almenys el signe **ta2** és molt dubtós.

¹⁸ **Zona F.**- F13.2, F13.3, F13.16, F13.27, F13.50 i F17.2.

¹⁹ **Zona K.**- A81, K0.7, K6.1, K23.2. Són sospitosos tant pels dubtes de lectura com per coincidir amb **m**: K18.3 i el bronze de Torrijo (Vicente 1999), on el possible **ta2** també es podria interpretar com un **bo2** amb una certa inclinació.

²⁰ **Zona E.**- Cap cas clar. E5.1 és dubtós, però la lectura **ta1**, o potser **bo2**, sembla més probable que **ta2**. **Zona G.**- G1.6. **Zona H.**- Cap cas clar.

²¹ F20.1, amb textos sobreposats: **ta2** (A-III, 4). H0.1 (Untermann 1998), amb textos sobreposats: **ta2** (A.b, 3). F11.31: **ta2** (B, 1). Plom de Morvedre (Silgo i Tolosa 2000): **ta2** (A, 1). G20.1 (Fletcher i Silgo 1993): **ta2** que podria ser un **ta1**, ja que el suposat traç vertical coincideix amb un trencament. CNH 10.1.11 llegenda emporitana coneguda per un sol exemplar, amb un **ta2**, de lectura no gaire clara, i que pràcticament de forma exclusiva apareix com **etar** (CNH 10.1.10), amb **ta1**. A F9.7 (B, 2) hi ha un **ta2**, però apareixen també **ta1** i **bo4**; ara bé, el signe en qüestió i l'anterior no són gaire clars, cap la possibilitat que en lloc d'un **ta2** sigui un **be6** amb el que en resultaria un final familiar **-beike**.

²² És el cas ja confirmat de F17.1, on *bobaidinba* suposadament està escrit amb **ta2** i amb **bo4** (Correa 1992, 288; Quintanilla, 1993 240), però on tots els **ta2** visibles són **bo4**.

²³ Sembla el cas de la gerreta de La Joncosa, un text no-dual de més de 350 signes de finals de s. II aC (Panosa 2002), on apareix al final de la 8^a línia un **ta2** que cal interpretar com a **bo1**, ja que, apareix **ta1** i està absent **bo2**. S'ha d'assenyalar que la lectura

Molts dels canvis de lectura proposats generen paral·lels amb elements ja coneguts, reforçant la bondat del canvi, si bé no es pot excloure que en algun cas la semblança del paral·lel proposat sigui fruit de l'atzar. Així doncs, desapareixerien els formants antropònims²⁴ **boutin** i **boneś**, que esdevindrien els ja coneguts **tautin** i **taneś**, així com la major part de les ocurrencies de **boí**²⁵, **boś**²⁶ i **abon/abo**²⁷, que esdevindrien els també coneguts **tař**, **taś** i **atan/ata**. El NP **bolsko** (C4.1) esdevindria **talsko**, ja conegut a F11.14; **kelboio** (B1.13 i C2.13) esdevindria **keltaio**, que tindria un paral·lel a **keltařerker** (D10.1); **tuřkosbebon** (C1.24) esdevindria **tuřgosbetan**, que podria tenir per paral·lel **sakařbedan** (E9.1); **bośkenmī** (B9.2) esdevindria **taśk(a)enmī** i **bośkalir** (C2.3, D) esdevindria **taśkalir**, ambdós podrien contenir el formant **taśka** present a TAS-CASECERIS (CIL II, 2067); el NP **bonko** (C4.1, D) esdevindria **tanko** i es podria corregir a **(i)stanko**²⁸ que podria contenir un formant **(i)stan** present a ISTAMIURIS (EE 9). Cal destacar que per la major part dels casos es verifica el valor de sorda²⁹: TAUTINDALS (TS), TANNEGA-

publicada d'aquest text, realitzada abans de la restauració, és en gran part incorrecta (Ferrer inèdit).

²⁴ El fet que els segments recollits en aquesta comunicació com a possibles formants o NNP ho siguin realment no és rellevant pels objectius d'aquest estudi. L'índex de formants antropònims d'Untermann (MLH III, 209) ha estat recentment actualitzat per Rodríguez Ramos (2002). També és imprescindible l'extensa bibliografia d'António Marqués de Faria (2004, amb la bibliografia anterior) sobre el tema. Per estalviar una citació ja prou feixuga, remeto genèricament la problemàtica antropònica a aquestes obres.

²⁵ Els casos d'**eikeboř** (E5.1), si es confirma que la variant utilitzada és **bo2**, i **ařkeboř** (C19.2) i l'existència de SILLIBORI (CIL II 3351) i de les possibles variants en **buř** justificarien l'existència del formant independentment de la desaparició de la resta de casos.

²⁶ **anbośildun** (F20.2, ND), **ganikbos** (G13.1) podrien seguir testimoniant un formant **boś**.

²⁷ Potser **aboki** (E1.4, E1.20, E1.21, E1.22 i E1.23).

²⁸ La **s** de **batirs** podria ser el primer signe del NP, ja que l'estat de conservació impedeix distingir amb claredat els separadors, cosa que eliminaria la irregularitat.

²⁹ Encara que hi ha oscil·lacions: **suisebartas** o **uisebartas** (G13.1) però **bardaśko** (C2.3, pl D) i **bardastolor** (C17.1, pl DC/D?). VRCESTAR, **selgitař** (B7.34, pl D), etc., però VRGIDAR (TS), **abařdař** (F13.2, pl D) i **iśsaledar** (F17.6, pi DI). TALSCONIS i **talsko** (C4.1, pl D) però TAVTINDALS (TS), si bé aquest cas es podria explicar per un fenomen de sonorització gairebé general davant nasal (Quintanilla 1998, 200). **tuřgosbetan** (C1.24, pl D) però **benebedaner** (F13.12, F13.28, pi DC), **]hedane[** (F13.73, pi DC), **]okumbedane** (F13.43, pi DC) i potser **tolirbidane** (F13.5 i F13.27, pi D), **arbidan** (F13.2, pl D), **abardan** (F13.18 i F13.46, pi DC) i **biuřdan** (B1.322, àmf. DC). Les formes més freqüents en cada cas passarien a ser formes normals, mentre que les menys freqüents

DINIA³⁰ (CIL II, 2976), VRCESTAR (CIL II, 2067), *lagutás* (G13.1), ATANSCER (TS), ATACINA (CIL II, 4627), TALSCONIS (CIL XIII, 555), etc.

El segment **bokiar** que apareix al final de diferents segells sobre dolia de la zona B³¹ (B8.20, B1.364 i B7.32), en els que el primer element és un antropònim (NP), s'hauria de llegir **tagiar**, producte potser de la fórmula NP + **ta** + **egiar**³² que es podria posar en relació amb la fórmula: NP + **de**³³ + **egiar**. La presència d'una variant d'**egiar** en segells sobre dolia encaixa bé amb el significat generalment acceptat³⁴ per **egiar**: indicar que l'autoria de l'objecte correspon al NP que l'acompanya (Velaza 2002b, 136; Faria 2002, 121; Rodríguez Ramos 2001b, 26; De Hoz 2001a, 354; Panosa 1999, 289; Untermann 1994, 128), amb matisos en funció de cada investigador, però que correntment s'assimila al llatí FECIT.

El segment **boǝbeliorku** (C2.3) s'hauria de llegir **taǝbeliorku** i si el sufix **-ku** fos el mateix que tanca el segment **usekeǝteku** (K5.3), que conté el topònim **usekeǝte** (A26), en llatí OSICERDA, llavors **tarbelior** podria ser un topònim que potser compartia arrel amb l'etnònim aquità TARBELLI.

s'integrarien en el grup de les incoherències, causades potser per assimilacions, fenòmens dialectals, etc. (veure nota 5). Formes normals amb **ta/da** que complementen les indicades a la nota 4: *ata, atan, bardas, bedan, bidan, dan, gitar, (i)stan, kelta, tager, tagiar, talsko, tanés, taǝ, tarban, tarkun, tarti, tartin, taś, taśka, tautin*, etc.

³⁰ També TANNEGALDVNIS (CIL II 4040), TANNEGISCERRIS (CIL II, 3794) i TANNEPAESERI (CIL II 5840). Podria ser significatiu el paral·lel doble de TANNEGISCERRIS i TANNEGADINIA amb *giskeǝtaneś* (B7.34, pl. D) i *adintaneś* (C2.3, pl. D), malgrat la posició invertida dels formants, la n geminada i en alguns casos la velar final en llatí, TANNE(G), que potser podria explicar-se si el punt d'articulació de **ś** fos velar. Potser **biuǝtaneǝ**^e (E1.322, àmf it. DI) podria reflectir el mateix element.

³¹ També a la Zona C en una inscripció feta abans de la coccio sobre una nansa de ceràmica grisa del Turó de Ca N'Olivé. Amb **ta3,]er . tagiar . i?sa*** [inèdita, DC).

³² Ja per la lectura **bokiar** Rodríguez Ramos (2000b, 9) n'ha defensat la relació amb **egiar** amb un significat proper a OFFICINA. Independentment del significat concret de **tagiar**, la seva repetició en el mateix segell, **biuǝkotagiār / [i]beitiǝtaǝgi[a]r** (B7.32, DC), sembla indicar que identificava individualment a cadascun dels productors: **biuǝko** i **[i]beitiǝtaǝ**.

³³ La forma normal de NP + **te** davant d'**egiar** sembla ser la sonora **de: kaǝsirdeegiar** (F13.3, pi. D), **bilosaǝkerdeegiar** (P93.19.2, grisa DC), **]banbalkesdeegiar** (Falcata DC), etc., ja que les dues excepcions coincideixen en ser també excepcions per **egiar: ebirteekiar** (F13.3, pi. D), **unskeltekiar** (F13.21, pi.). També existeix una morfema **te**, o **ite**, present almenys a **kaǝsbanite . egiar** (F13.5, pi. D), ja que la forma **ban+ite** apareix sempre amb sorda (F13.3, F3.33 i F13.11). El possible morfema **ta** de Pech Maho, podria ser tant una variant dialectal de **de** (com potser **betan** de **bedan**), com de **te**, o ser un morfema diferent.

³⁴ Si bé, Silgo (1994, 157) i Pérez Vilatela (1992, 351) defensen que es tracta d'un títol.

El primer signe de la dracma **bo**raion (A6.16) a vegades no apareix, **kua**ion (CNH IV.89), i quan apareix es transcriu com **bo**2, bé amb lectura **bo**raion (Untermann 1975, 35) o amb lectura **bokua**ion, (Villaronga 1998, 133), però també s'ha publicat com a **ta**2 (Siles 1980, 141). Si es confirmés³⁵ **ta**2, llavors **ta**raion es podria relacionar³⁶ amb una altra dracma de lectura **ta**raikon³⁷salir (CNH IV.43) corresponent a TARRACO.

ORIGEN DE LA PROPOSTA³⁷

L'origen de la proposta de canvi de valor de les variants de **bo** a valor **ta** es troba en la revisió de la inscripció de la tortera del Gebut (Soses, Lleida) (D11.3), que fins ara era considerada circular. La revisió va permetre identificar els tres punts que marcaven l'inici del text i determinar que el sentit de lectura era de dreta a esquerra en contra del que és habitual. Un segment d'aquest text³⁸, **ka**staun, es podia relacionar amb un segment de la lectura corregida³⁹ de la tortera de Sant Julià de Ramis (Girona) (Burch *et al.* 2001, 151), **ka**staum (inicialment llegit **ka**sboum), i amb un segment de la lectura corregida⁴⁰ de la tortera de Valls (Panosa 1993), **ke**sta(m)n⁴¹. La pertinença de la tortera a l'àmbit femení i els tex-

³⁵ Només tres exemplars coneguts. La lectura del primer signe és dubtosa. Per al segon, la lectura **ř** sembla clara almenys en un dels casos on el signe **ř**5 conserva una petita asta.

³⁶ Es pot establir un paral·lelisme similar al dels NNP **ata**io (B8.13) i **ata**ko (B1.21), potser presents als NNP aquitans ATTAIORIG i ATTACONI (Gorrochategui 1984, 359).

³⁷ Agraïments: A tots aquells que m'han facilitat informació i/o han posat a la meua disposició els materials que custodien, especialment, pels materials amb més incidència en aquest treball: Josep L. Ribes i Joan R. González (IEI), Jordi Sagrera (UG), Jordi Nogué (SAM), Ester Fabra (M. de Valls), Josep M^a Ribé (Valls), Miquel Molist i Enric Sanmartí (MAC Barcelona), Aurora Martín i Enriqueta Pons (MAC Girona), Jordi Enrich (M. de la pell d'Igualada), Pepita Padrós i Montserrat Comas (M. de Badalona), Joan Francès (M. de Cerdanyola del Vallés), Marta Albà (M. de Llagostera), Josep Serra i Esteve Nadal (Atena 2000), Joan Sanmartí (UB), Antoni Moro (M. de Terrassa), Xavier Aquilué, Marta Santos i Pere Castanyer (MAC Empúries), Helena Bonet (M. de Prehistòria de València), Eric Gailledrat (CNRS), Françoise Sarret (Musées de l'Aude), Margarida Genera (Generalitat de Catalunya) i a Leandre Villaronga. A Júlia Pérez per la correcció del resum en anglès. I a Ignasi Garcés (UB) i a Javier Velaza (UB) pel seu suport i els seus encertats consells.

³⁸ **ka**staun**ban**ku^řs = **ka**staun / **ban** / **ku**řs.

³⁹ **ka**staumban^mi . o^řoika^oir = **ka**staum / **ban** / **m**i / o^řoika^oir.

⁴⁰ **ř**e**ke**sta(m)nata^řsuegiarsinekun = **ř**e / **ke**sta(m)n / ata^řsu / egia^ř / sinekun. El signe **m**afegit a **ke**stan apareix just a sota i entremig dels signes **a** i **n**, com si fos una correcció.

⁴¹ L'alternança **m/n** és freqüent: **iun**stir/**iun**stir, **ban**/**bam**, **bin**/**bim**, **ildun**/**ildum**, etc. Mentre que **m** sol alternar amb **u**: **m**u^řés/**m**řés/**u**řés, **m**ba^ř/VMAR, **osku** **m**ken/**osku**ken, **m**i/**ui**. Però: **m**lbe/NALBE i **m**i/**nai**. Per Rodríguez Ramos (2000c, 34) ... *parece que m*

tos sobre torteres gal·lo·lletines —de contingut literal i metafòric divers, però centrats en un 80% dels casos en una referència femenina explícita⁴², ja sigui genèrica, en forma d'apel·latiu o adjectiu, o concreta, en forma de NP⁴³, o en una combinació múltiple dels anteriors— permetien plantejar la hipòtesi de la feminitat⁴⁴ de **kaštaun** i variants, que podria funcionar als textos ibèrics de forma similar a com ho fan GENETA o VIMPI en els textos gal·lo·lletins. El convenciment que la similitud entre els segments **kaštaun** i l'inicialment llegit **kašboum** no podia ser casual em va portar a cercar paral·lels en els quals es produís la mateixa alternança **ta / bo**, recerca que va proporcionar una llista raonablement consistent de formants o possibles formants antroponímics.

Grup bo⁴⁵: **abo, abon, bebon, bolsko, (i)sbon, boneś, boř, boś, boška, boutin, kelbo, bořku.**

tiende a marcar nasalizaciones progresivas de las vocales y, si existen como tales, vocales nasales, mientras que m se emplearía para las nasalizaciones regresivas. També De Hoz (2001b, 338) i Untermann (1998, 14) consideren possible que **m** sigui una vocal nasal.

⁴² SALVE TV PVELLA, AVE DOMINA SITIIIO, SALVE SOROR, AVE VALE BELLA TV, MARCOSIOR MATERNIA, TAVRINA VIMPI, ACCEDE VRBANA, GENETA VIS CARA, GENETA IMI DAGA VIMPI, NATA VIMPI CVRMI DA, AVE VIMPI, etc. (Dondin-Payre 2001, 333). En llatí: PVELLA, DOMINA (2), SOROR, BELLA, MATERNIA, TAVRINA i VRBANA. En gal: CARA, DAGA, GENETA (2) / GNATHA / NATA (3) / MATTA, VIMPI (7) (Dondin-Payre 2001, 336; Delamarre 2002).

⁴³ No sembla raonable la interpretació com a NP de **kaštaun** i variants, tenint en compte la repetició del segment en jaciments allunyats, l'escàs nombre d'inscripcions ibèriques sobre torteres i l'absència de paral·lels entre els formants antroponímics coneguts.

⁴⁴ **kaštaun** i variants admetrien una interpretació independent de gènere femení, ja que el possible morfema **-aun** (potser **-un**) podria estar present a **-aunin** (potser **-unin**) que s'associa a femenins en ibèric (Rodríguez Ramos 2001c, 69; Valladolid 1998, 251; Velaza 1993, 162), ja que apareix en NNP femenins en llatí: Galduriaunin (CIL II, 5922), Soceideiaunin (EE 8) i a Bastogaunin (CIL II, 6144). NNP que ja van fer pensar a Schmoll (1959, 66, nota 2) que en ibèric significaria 'filla' o 'dona' i s'hauria fossilitzat en noms llatins. Així doncs, aplicant la hipòtesi d'Schmoll a la possible feminitat de **kaštaun**: Si **-aun** portés la càrrega semàntica de gènere femení equivalent a 'dona', llavors **kašt(a)** en podria estar indicant la qualitat a destacar: 'jove', 'bella', etc. En contra, Untermann (1990 205), que considera que seria el sufix **-IN** el que podria expressar per si sol la marca de femenins. En tot cas, són NP masculins amb seguretat:]RESVNIN (Faria 2002b, 238) i]LGAVN (TS).

⁴⁵ **atabeř** (F9.7, pl ND), **atabels** (A6.1, mo), ATANSCER, **benebedan** (F13.12, pi, F13.28, pi), **řokumbedan** (F13.43, pi), **sakařbedan** (E9.1, pe), **nřilbe(be)dan** (H0.1, pl ND), ISTAMIURIS, **talskoř** (F11.14, pe), **talskoř** (F11.14, pe), **talskubilos** (B1.29, VN), **antalskar** (C18.5, pe), **řtaneś** (C10.1, pe), **řintaneś** (C10.1, pe), **ikořtaś** (F20.3, pl ND), **beleřtar** (F7.1, pl ND), **bintaře** (C1.7, altres), **iřsaledar** (F17.6, pi), **uldidar** (F17.2, pl D),

Grup **ta**⁴⁶: **ata**, **atan**, **betan**, **talsko**, **(i)stan**, **taneś**, **tař**, **taś**, **tařka**, **tautin**, **kelta**, **tarkun**⁴⁷.

L'anàlisi de la distribució de les inscripcions que contenen els NNP o possibles NNP compostats pels formants d'ambdós grups em va fer adonar de que al grup **bo** s'hi concentraven les inscripcions duals⁴⁸ i les més antigues, bàsicament de les zones B i C, mentre que al grup **ta** s'hi

ulđitar (F20.3, pl ND), **kařestar** (F9.7, pl. ND), **abařdař** (F13.2, pl. D), **ikořtaś** (A35.5, mo), **balketaś** (F20.2, pl ND), **baisetaś** (F14.1, pe), **ildutaś** (F14.1, pe), **bodotaś** (F9.5, pl. ND, F9.6, pl ND, F9.7, pl ND), TASCASECERIS, **tautinkon** (E4.4, comú.), **tautintarban** (F20.3, pl ND), **tautinko** (F20.2, pl ND), **tautikeleś** (Lloret, Tarr.), **tauti*** (F7.1, pl ND), **keltařerker** (D10.1, pe), **balakertař** (E1.65, VN), **tarkunbiur** (K1.3, altres ND). En total 38 NNP: Ploms no-duals (13), Pedres (9), Cer. Pintades. (4), NNP en llatí (3), Cer. de Vernís Negre no Àtic (2), Ploms duals (2), Monedes (2), Àmf. Tarr. (1), Altres (3).

⁴⁶ **atabeř** (B9.11, al), **atabageř** (C2.3, pl D), **atako** (B1.21, àt), **ataeike** (B7.34, pl D), **ataten** (B8.6, àt), **ataio** (B8.13, VN), **atase*** (B7.6, gr), **m̄iata** (B7.14, GI, B7.15, GI), **ataiś/ataniś?** (B1.161, VN), **ata** (B1.263, al), **atan** (B1.19, àt, B7.34, pl D, B7.9, GI), **tuřgosbetan** (C1.24, pl D), **talsko** (C4.1, pl D), **ta(I)skubilos** ;? (B1.64, VN), **(i)stanko** (C4.1, pl D), **]stan*** (B1.342, GI), **adintaneś** (C4.1, pl D), **biłoštaneś** (C4.1, pl D), **biuřtaneś** (C2.3, pl D), **giskertaneś** (B7.34, pl D) –realment **giskertan** */Jesuřsunir*, però la zona és plena de puncions secundàries o antigues i **uřsunir** *te l'equivalent uřestiniř-*, **siketaneś** (G1.6, pl D/DC?), **]akutaneś** (Inèdit, pl), –petit pes de plom procedent de Plana Basarda (Santa Cristina d'Aro)–, **biuřtař** (B1.3, àt, P99.10.26, àt), **selgitař** (B7.34, pl D), **tařuřsa** (B7.33, al D), **beleřtař** (C4.1, pl D), **]letař** (C2.30, àt), **tařbeřon** (F6.1, pl D), **arskotař** (F13.75, pl), **adintaś** (B7.37, pl D), **biłostasde** ;? (B1.64, VN), **tasbeřium** (C2.3, pl D), **]baitaś** (C2.5, pl), **tařka(a)enm̄i** (B9.2, gr), **tařkalir** (C2.3, pl D), **tautintibaś** (C21.1, al D), **kaisurtautin** (F13.2, pl D), **]ntautin** (F13.3, pi D), **keltaio** (B1.13, àt, C2.13, àt), **tařkusi** (F13.27, pi D). En total 44 NNP: Ploms duals (21), Cer. Àtiques (9), Àmf. GI (4), Cer. Grises (2), Cer. de Vernís Negre no Àtic (3), Cer. Pintades (2), Altres (4).

⁴⁷ Hi ha altres formants amb **ta1** sense equivalents en el Grup **bo** tant clars com els indicats, però que verifiquen una distribució tipològica similar als del Grup **ta**: **řaleitařtin** (inèdites, VN) –4 peces de Can Rossó (Argençola) amb el mateix NP–, **bařtařtin** (E1.308, àmf. It.), **tařtinskeř** (G8.2, VN), SVISETARTEN (TS), **sořintageř** (F2.3, pe), BILISTAGE (Livi 34 11), **tařbanikoř** (F2.2, pe), **ořortařban** (E13.1, pe), **tautintarban** (F20.3, pl ND), **TARBANTV** (TS), **tusgitař** (F9.3, pl ND), **gibaskidar** (G1.6, pl D/DC?) –lectura molt dubtosa–, **bastogitař** (F4.1, pe), **arsgitař** (A33, mo), **ann̄ gitař** (Joncosa, gr. ND), **gitařban** (A35, mo), BASTVGITAS (TS). Alguns segments amb **t2** i **ta3** que s'hi podrien relacionar: **tařti** (Osseja2, rup. D), **taģeř** (Osseja3, rup.) i **ataģeř** (Osseja7, rup.).

⁴⁸ B1.373 (Solier i Barboteau 1988), B7.34 (Solier 1979), B7.35 (Solier 1979), B7.36 (Solier 1979), B7.37 (Solier 1979), B7.38 (Solier i Barboteau 1988) –B7.37 i 38 de lectura dubtosa. No localitzats al Museu de Sigean (2004)–, la pedra de Cruzy (B8.11) (Untermann 2002a), Osseja 2 (Campmajó i Untermann, 1993), Osseja 7 (Campmajó i Untermann, 1993), C1.24 (Sanmartí 1988), C2.3, C4.1, C21.1, el ponderal de Calafell (Sanmartí et al. 2004), F13.2, F13.3, F13.4, F13.5, F13.10, F13.11, F13.22, F13.26, F13.27, F13.30, F17.1 i F17.2. Altres dualitats depenen de signes de lectura dubtosa i/o de que considerem que hi ha un únic text sobre el suport: C1.6, C11.12, C17.1, G1.6, G22.1 (Velaza 1996, 332 fig. 4 i 5). Amb dualitats, però molt incoherents i també amb contradiccions internes: F6.1 i F21.1.

concentraven bàsicament les inscripcions no-duals⁴⁹ i les més modernes⁵⁰. Recordar l'absència de **ta** dels ploms de Pech Maho i verificar que l'anomalia es podia estendre a pràcticament totes les inscripcions duals més llargues si s'interpretava com una escassetesa de **ta** en front d'un excés de **bo**, de forma inversa al que succeïa a les inscripcions no-duals, em va fer plantejar la hipòtesi que alguna variant de **bo** podria ser en realitat la variant complexa de **ta**. Les variants MLH III **bo1(ta2)** i **bo3(ta3)** són les que finalment van verificar la hipòtesi, ja que eren quasi exclusivament les úniques usades a les inscripcions duals i eren pràcticament absents a les inscripcions no-duals. A més, tant per **bo2** com per **bo4** hi havia sincronies i paral·lels per al valor **bo**⁵¹.

L'ORIGEN DEL SISTEMA DUAL I DEL SIGNARI NORD-ORIENTAL

La identificació de les variants **bo1** i **bo3** com a variants complexes de **ta** incrementa la probabilitat que el sistema dual fos el sistema nord-oriental original, tant perquè augmenta el nombre d'inscripcions sobre ceràmiques àtiques del s. IV aC compatibles⁵² amb l'ús del sistema dual, com perquè precisament la variant complexa de **ta** apareix ara a la inscripció ibèrica en signari nord-oriental més antiga entre les de cronologia

⁴⁹ B3.2 (Solier i Barboteau 1988), la gerreta de la Joncosa (Panosa 2002), C0.2, C2.8 –de lectura dubtosa i cronologia imprecisa–, C21.6 (Velaza 1996, p. 333, fig. 7 i 8), C21.8 (Velaza 1996, p. 334 fig. 12), el nou plom de Tivissa (Asensio et al. 2003), D0.1 (Velaza 1996, p. 333, fig. 6), F7.1, F9.1, F9.5, F9.6, F9.7, F9.8, F9.9, F11.35 (Velaza 1999, p. 643), F13.1, F14.1, F20.1, F20.2, F20.3, H0.1 (Untermann 1998). Cal destacar, que les inscripcions duals acostumen a aparèixer fonamentalment en el context d'excavacions arqueològiques, mentre que entre les inscripcions no-duals són molt majoritaris els ploms d'origen irregular.

⁵⁰ En el grup **ta**, fora dels ploms d'Orlell, la cronologia més antiga és la de les ceràmiques de Lliria, però sembla clar que estan usant el sistema dual i representen la sonora: *bedan*.

⁵¹ El segment **bors** (C2.3 amb **bo4** i F20.1 amb **bo2**). El formant **bodo** present a **bodotigi** (F9.5) i a **bodotaś** (F9.5, F9.6 i F9.7) tots amb **bo4** i amb un possible paral·lel a BODONILUR (CIL II, 2114). El formant **boś** present a **anbośiltun** (F20.2), amb **bo2**, i menys clar a **śaliboś** (F17.1) –3 cops, i un cop com **śalirboś** – amb **bo4**, i amb un possible paral·lel a *ganikbos* (G13.1). El formant **boś** present a **arkeboř** (C19.2) i potser a **eikeboř** (E5.1), amb **bo2**, i amb un possible paral·lel a SILLIBORI (CIL II 3351).

⁵² *baikař* (B1.1), *biuřtař* (B1.3), *biuřta* [(B1.10), *bigilako* / *keltaio* (B1.13), *ařgitibaś* (B1.14), *adĩnbin* (B1.16), *atan* (B1.19), *katuiřar* (B1.20), *atako* (B1.21), *unibedin* (B1.22), *selgibuř* (B1.24), *ařgi* (B1.30), *ařsgere* (B1.31), *ataten* (B8.6), *biuřgere* (C1.9), *ařitigem* (C2.9), *ildĩrbaś* (C2.11), *keltaio* (C2.13), *biuřbedin* (C2.17), *tařtolõiketabam* (C2.19), *selgiti* [(C2.20), *beteřkon* (C2.22), *]letař* (C2.30), *bařkabiur* (C2.32), *beteikon* (C2.33), *]bedin* (C2.34), *]lauřta** [(C2.36), *bařkager* (C25.3), etc.

més fiable i lectura segura: una copa-escif de ceràmica àtica de figures negres tardanes⁵³ (MLH III C2.30⁵⁴, figura 3), atribuïda a l'estil del pintor de Haimon que es podria datar a finals del segle V aC. (At-FN-KyR, 475-425 aC, DICOCER 1996, 96; 475-450 aC, DICOCER 2 2001, 264)⁵⁵. Encara que pel que fa a l'origen del sistema dual i del signari nord-oriental, la cronologia absoluta de la peça no és tant important com la cronologia relativa respecte de la resta d'inscripcions del corpus ibèric. Si el sistema dual fos el sistema nord-oriental original, llavors el sistema no-dual es podria haver generat per un ús simplificat de l'anterior⁵⁶.

Correa (1992, 256) considera que el sistema dual s'utilitzava a principis del s. IV aC, però, per raons internes al propi sistema, creu que és una innovació sobre un hipotètic signari no-dual⁵⁷ original. L'antiguitat de les inscripcions duals també crida l'atenció a Quintanilla (1993, 241) que considera que el sistema dual va ser utilitzat en un moment inicial, potser per influència grega, però que no es va arribar a imposar. Rodríguez Ramos (2001b, 35) considera que el sistema dual s'utilitza durant els ss.

⁵³ També C2.54, **Jobes**, que també podria ser grega]HΩM (Picazo 1977, 25; Canós 2002, 103) i C2.55, **ba + ka** podrien correspondre a ceràmiques de figures negres tardanes. I altres podrien estar a cavall dels ss. V i IV aC: Tres copes amb tija de tipus B de figures roges, 440-375 aC (Dubosse 2003), B1.2, amb un text que podria ser etrusc (Rodríguez Ramos 2003, 366), B1.1 de text **baikaṛ**, atribuïda al pintor Q i B1.3 de text **biurtaṛ**.

⁵⁴ **jaeboṛ** s'ha de corregir a **]letaṛ**, que es podria reconstruir com **ša]letaṛ** o **ku]letaṛ**.

⁵⁵ Per Trias (1968, 224) 440-430 aC. Per Maluquer (1984, 21) i Picazo (1977, 21) fi del s. V aC o principis del s. IV, però el context de C2.30 apunta més a finals de s. V aC que no a principis de s. IV aC, atès que va aparèixer (Oliva 1960, 405) en el darrer estrat abans de la roca natural juntament amb altres peces de figures negres tardanes, sense que consti la presència de ceràmica àtica de figures roges, i per sota del nivell de fonamentació de la muralla sud-oest del Puig de Sant Andreu (Ullastret).

⁵⁶ Els ploms d'Orlell (F9.5 i F9.7) podrien ser restes de l'estadi intermedi, atès que sense ser duals, encara presenten alguna dualitat residual. En textos de poc més de 200 signes ja hi apareixen quasi totes les dualitats i F9.7 en té prop de 400 i F9.5, prop de 300. A més, les dualitats apareixen seguides: **ko1/ko2**, **kogor** ¿? (F9.5) i **ki1/ki4**, **...kigia** ¿? (F9.7). Les dualitats de **ka2/ka3** i de **ta2/ta1** no són segures. Procedeixen de la tomba II d'Orlell amb material àtic de la segona meitat de s. IV aC, encara que l'amortització tardana de material àtic en tombes és freqüent, si aquest fos el cas, llavors els ploms podrien ser de ple segle III aC (Rodríguez Ramos 2000, 55). Potser també el plom d'Enguera (F21.1) i el de Castelló (F6.1) amb el seu alt grau d'incoherència i de contradicció interna pertanyen a aquesta fase.

⁵⁷ Defensa que l'addició sistemàtica d'un traç per diferenciar sordes de les sonores és un indicatiu que el sistema dual és una innovació, però al meu parer res impedeix que la sistematització ja estigués al cap del qui va idear el signari nord-oriental. A més, cal destacar que els teòrics models en signari nord-oriental estrictament no-dual, és a dir només amb variants simples, es documenten només en cronologies modernes (Gerreta de la Joncosa).

IV-III aC i configura el grup paleogràfic més antic dels definits per aquest investigador.

Pel que fa a quin hauria estat el model del signari dual, l'opinió general és que el signari nord-oriental deriva estrictament del sud-oriental (Rodríguez Ramos 2001b, 33; De Hoz 1993a, 176), malgrat que les cronologies del sud-oriental no són més antigues que les del nord-oriental. Ara bé, l'aire de família és clar i sembla raonable pensar en un origen comú, encara que no necessàriament en cadena, de tots els signaris paleohispànics. Si el signari dual fos el signari nord-oriental original, aleshores potser ajudaria a entendre algunes de les significatives divergències (De Hoz 1993a 180; 1993b, 660) entre el signari nord-oriental i el seu suposat model del complex meridional⁵⁸ que no distingiria les oclusives sordes de les sonores.

Respecte a la zona geogràfica on es podria haver originat tant el sistema dual com el propi signari nord-oriental, cal indicar que la densitat de les troballes sobre ceràmica àtica de finals del segle V aC i del segle IV aC (figura 2A)⁵⁹ assenyalen clarament la zona costera del nord de Catalunya i del sud del Llenguadoc-Rosselló⁶⁰: El Puig de Sant Andreu (Ullastret), Mas Castellar (Pontós), Empúries (L'Escala), Elna, Castellrosselló (Perpinyà), Pech Maho (Sigean), Montlaurés (Narbona) i Enserune (Nissan). Ja que més del 90% del més d'un centenar d'inscripcions nord-orientals sobre ceràmica àtica es concentren en aquesta zona. Tant Panosa (1999, 31), com Rodríguez Ramos (2001b, 33) han realitzat reflexions similars i fins i tot De Hoz (1993a, 186), que defensa que l'origen del signari nord-oriental està a la Contestània, l'admet com a principal objecció per a la seva hipòtesi⁶¹.

Pel que fa a la direcció de la difusió del signari nord-oriental, si comparem la distribució de les inscripcions ibèriques de més d'un signe en signari nord-oriental sobre ceràmiques àtiques, ss. V-IV aC, (figura 2A) amb les que apareixen sobre ceràmiques de vernís negre no àtic, ss. III-I aC, (figura 2B)⁶², s'aprecia que la concentració de les troballes del segle

⁵⁸ Sud-oriental (meridional), Sud-occidental (Sud-lusità o Tartessi), Espanca, ...

⁵⁹ El punt més petit representa la troballa d'una inscripció. La resta de jaciments en presenten menys de deu, excepte Enserune, més de trenta, i Ullastret, més de quaranta.

⁶⁰ Que coincideix a més amb la zona on es concentren les inscripcions duals més clares.

⁶¹ *El problema fundamental de esta hipótesis es que por ahora no tenemos testimonios antiguos de la escritura levantina, anteriores a los de Ullastret, Orleil o el Sur de Francia, en el S.E. propiamente dicho ni tampoco en el Sur del territorio edetano.*

⁶² Hi ha unes 100 inscripcions sobre àtiques i unes 700 sobre vernís negre no àtic, d'un total de poc més de 2000 inscripcions nord-orientals.

IV aC en l'extrem nord es transforma en una distribució més homogènia⁶³ en segles posteriors, en la qual predominen especialment els jaciments més a prop de la costa i els propers a les principals vies fluvials, fet que probablement està indicant que la difusió del signari nord-oriental es va produir seguint tant l'eix costaner en direcció nord-sud, com l'eix costa-interior, amb tres vies principals de penetració cap a l'interior: Llobregat, Ebre i Túria, que ja s'intueixen per algunes troballes isolades de ceràmiques àtiques al s. IV aC⁶⁴. També les cronologies segures més antigues de les inscripcions duals i compatibles en cada zona reforcen la direcció de difusió nord-sud / costa-interior: les ceràmiques àtiques dels ss. V-IV aC a les zones B i C, les ceràmiques pintades de Llúria del s. III aC a la zona F⁶⁵, i la llegenda monetària *tarmeskom* (A81, DC)⁶⁶ del s. II aC a la zona K.

En resum, tant l'origen del signari nord-oriental en l'extrem nord del seu àmbit d'ús, com la seva difusió en direcció nord-sud, contradirien la hipòtesi més coneguda, segons la qual el signari nord-oriental —també la llengua ibèrica⁶⁷— és originari del sud-est peninsular i que a través del comerç es va difondre en direcció nord (De Hoz 1993a,186; 1993b, 662).

⁶³ Hi ha dos jaciments excepcionals: Enserune i Azaila amb més de 200 inscripcions sobre VN cadascun, mentre que la resta no solen superar els deu exemplars.

⁶⁴ També podrien ser perduracions modernes (Rodríguez Ramos, 2001, 24).

⁶⁵ L'ús del sistema dual a la zona F no és clara per Correa (1992, 289), Quintanilla (1993, 243) i Rodríguez Ramos (2001b, 35). És cert que les incoherències a la zona F són més freqüents, que a les zones B i C, però en gran part es deu a algunes inscripcions especialment incoherents: F6.1 i F21.1. Tot i així, el nivell de coherència a la zona F està al voltant del 80%—sense comptar F6.1 i F21.1 pujaria al 85%—, no gaire lluny del 90% de les zones B i C, i per tant en un nivell suficient per acceptar l'ús del sistema dual a la zona F, això si amb certes particularitats: Entre les ja identificades, la més clara és l'ús de **ti1**, de tres traços, com a variant complexa i de **ti3**, de dos traços (Fig. 1), com a variant simple (F13.3, F13.5, F17.1 i F17.2). El mateix passa amb la variant de tres traços de **to** (Fig 1), que apareix formant dualitat amb la de dos, MLH IV **to3**, a una molt interessant ceràmica pintada del Castellet de Bernabé (Guerin 2003, 339; Sarrion 2003, 363), desgraciadament incompleta. Aquesta variant apareix també a C0.3 (Velaza 1996, 334 fig. 10), juntament amb la **ti** de dos traços, i a la téssera d'Uxama (K23.2). A Llúria, a més de F13.2 i F13.3, presenten dualitats: **ti8/ti3** a *iumstir/dedin* (F13.5), **ta2/ta1** a *tarkusi/bidane* (F13.27) —si el suposat **ta2** no és una decoració—, **te14/te8** (F13.4), **ka3/ka7** (F13.10), —si es confirma **ka7** com a variant simple de **ka**—, **te11/te14** (F13.11), **ki5/ki1** (F13.22), **te14/te8** (F13.26) i **ki5/ki1** (F13.30).

⁶⁶ Per Villaronga (CNH, 240) les primeres emissions han de ser posteriors al 143 aC.

⁶⁷ No necessàriament llengua i escriptura han de tenir un mateix origen ni un mateix model de difusió, ja que l'escriptura no requereix grans desplaçaments de persones: p.e. l'ús del signari ibèric per representar celtibèric. A més, les suposades diferències entre els NNP de la zona F i els de les zones B i C, esgrimides per De Hoz (1993b,

LA SUBSTITUCIÓ DEL SISTEMA DUAL

Correa (1992, 255; 2004, 790) creu que el sistema dual està absent de les inscripcions més modernes, però considera que podria seguir vigent a mitjans del s. II aC (Correa 1992, 289), encara que es basa en una cronologia incorrecta i en un text no significatiu des del punt de vista de l'ús del sistema dual⁶⁸. Quintanilla (1993, 241; 1998, 263), sense precisar una cronologia concreta, assenyalava que les variants complexes són molt infreqüents a les llegendes monetàries⁶⁹ i per tant considera que quan s'encunyava moneda de forma generalitzada el sistema dual ja s'havia abandonat. A partir dels seus estudis paleogràfics, Rodríguez Ramos (2001b, 35) considera que el sistema dual desapareix a principis del s. II aC coincidint amb la conquesta romana.

654) per defensar un origen aliè a les zones B i C de la llengua ibèrica, es difuminen ara per l'equivalència dels formants del grup **bo** amb els del **ta**, especialment si només comptem textos sense dubtes de lectura i relativitzem la significació de les suposades excepcions, ja que òbviament han de ser més nombroses als jaciments amb més esgrafiats ceràmics –Ullastret i Enserune: on hi ha un conjunt de NNP amb un més que acceptable grau d'ibericitat (nota 52)–. Hipòtesis alternatives a la de De Hoz han estat plantejades per Rodríguez Ramos (2001b, 27), Ballester (2001, 31) i Velaza (e.p.), ja que, amb diferents matisos i arguments en funció de cada investigador, coincideixen en defensar un origen septentrional per a la llengua ibèrica.

⁶⁸ C21.1, un plat de plata, anterior a la destrucció de Tivissa a finals del s. III o a principis del s. II aC (Asensio et al. 2003, 198). I C1.10, un VN que no usa cap variant complexa.

⁶⁹ Cal distingir almenys dos grups: Les dracmes, de finals del s. III aC o principis del II aC (CNH) i els denaris i bronzes ibèrics del ss. II-I aC –pels celtibèrics veure nota 83–. A les dracmes, a més del cas de *taraion* (veure nota 35), hi ha algunes altres possibles compatibilitats no gaire significatives, ja que no hi ha contrast entre variants simples i complexes: *arsesken* (CNH p.304, [*sken?*]), *ildirkešalir* (CNH IV.2, [ILERCAVONIA/ILERGAONES]), *ildirdašalir* (CNH IV.32, [ILERDA]), *ološordin* (CNH IV.67) –si la **ti** de tres traços és la simple–, *kese* (CNH IV.83, [CESSE]), *šigaŕa* (CNH p.513, [Συγαρρα?]). També apareixen nombroses incoherències: *auntigi* (A4), *jalaitibaš* (CNH IV.71), *tigirsgine* (CNH IV.58) –si la **ti** de tres traços és la simple–, *niosiskeŕ* (CNH IV.86), *taŕakonšalir* (CNH IV.43 [TARRACO]), *barkeno* (CNH IV.79 [BARCINO]), *saitabietar* (CNH XII p.314, [SAETABI]). Als denaris i bronzes, algunes llegendes alternen la **ke** simple i la complexa, però a les emissions més antigues (CNH) sol aparèixer la complexa, cosa que causa certes compatibilitats, si bé l'absència de compatibilitats amb la **ke** simple, els hi resta valor: *undikesken* (A6, [INDICETES/INDIGETES]), *aušesken* (A7), *kese* (A12, [CESSE]), *laišken* (A13), *ildirkesken* (A19), *kelse* (A21, [CELSA]), *sedeisken* (A23, [SEDETANI]). Altres possibles compatibilitats: *neronken* (A1.1), *bolsken* (A40), *iaka* (A41, [IACA]), *segia* (A43, [SEGIA]), *saldūie* (A24, [SALDUBA]). A les emissions més modernes, almenys des de mitjans de s. II aC (CNH), les incoherències són generals en desaparèixer les variants complexes: *selonken* (A1.0), *birigantín* (A3, [BRIGANTIO?]), *undikesken* / *sešten* [SEXTVS?] / *tiberi*

A l'igual que passa amb les monedes, tampoc les inscripcions sobre pedra⁷⁰ presenten indicis d'ús del sistema dual. Així doncs, també quan aquest suport era majoritàriament utilitzat, ss. II-I aC (Velaza 2002a; Beltrán 2003, 182 —Barrandon 2003, 206 amb reserves—), el sistema dual ja no s'usava. Correa (1992, 290) considera que l'absència del sistema dual sobre pedres i monedes podria ser degut a una influència conservadora d'un suposat sistema no-dual original que afectaria només a les inscripcions públiques. Ara bé, l'absència del sistema dual es pot verificar també sobre les ceràmiques de vernís negre A i B⁷¹ i en general sobre qualsevol suport o jaciment⁷² de la mateixa cronologia (ss. II-I aC).

També podria ser significatiu que un grup d'inscripcions duals i compatibles amb context arqueològic procedeixin de nivells de destrucció de finals del s. III aC o principis del s. II aC. És el cas dels ploms de Pech Maho (B7.34-37), apareguts en el context d'incendi d'un magatzem (Solier 1979, 119); del ponderal de Calafell, aparegut en un nivell d'enderroc sobre un carrer (Sanmartí et al. 2004, 311); del plom (F13.2) i les ceràmiques (F13.5, etc.) del Puig de Sant Miquel (Llíria) (Bonet 1992, 226) i del plom (F13,75) i de la ceràmica del Castellet de Bernabé (Llíria) (Guerin 2003)⁷³.

[TIBERIVS?] / **luki** [LVCIUS?] / **atabels** / **iskeŕbeleś** (A6), **auśesken** (A7), **baitolo** (A8, [BAETVLO]), **kese** (A12), **laieśken** (A13), **ildirkesken** (A19), **kelse** (A21), **otobeśken** (A23), **sedeisken** (A25), **usekerde** (A26, [OSICERDA]), **ośkuŕnken** (A32) **balkagaldur** / **arsgitar** / **biulakoś** (A33), **śaitabi** / **gitarban** / **ikoŕtaś** (A35), etc.

⁷⁰ Alguns exemples amb variants simples, és a dir sonora si s'estigués usant el sistema dual en contra del que indiquen les formes normals (nota 4) i els paral·lels (nota 6): **koŕnel***[(C1.1, [CORNELIVS?]), **tigirsakaŕ** (C1.2), **jintaneś** (C10.1), **sakaŕi** (C27.1), **neitin**[(D12.1), **neitinke** (D15.1) **sakaŕbedan** (E9.1), **ośortaŕban** (E13.1), **taŕbanikoŕ** (F2.2), **sośintageŕ** (F2.3), **ikoŕ** (F2.4), **bastogitaŕ** (F4.1, [BASTVGITAS (TS)]), **balkar** (F11.2), **balkeadin** (F11,3), **talsko**[(F11.4) **tiger** (F11.5) **olortigirs** (F11.10), **balkeadin** (F11.11/F11.12), **talsko**[(F11.14), **balken***[(F11.15), **abafeśkeŕ** (F13.1), **balkar** (F14.1), etc. Sistemàticament les inscripcions sobre pedra apareixen al Grup **ta** (nota 45).

⁷¹ Amb variants simples en contra de l'esperat: **talskubilos** (B1.29), **balkar** (C1.11), **lakeŕ** (C7.3, [LACERILIS (CIL II,4625)]), **balke** (C11.3), **śaleitaŕtin** (Can Rossó, inèdit), **talskubilos** (Terrassa, inèdit), **lakeŕbelauŕ** (D4.1), **taute** (E1.213-218), **taŕtinskeŕ** (G8.2), etc.

⁷² Ídem nota anterior: **lukin** (Badalona, inèdit Terra Sigil·lada Itàlica, [LVCI-NIVS?]), **tautikeleś** (Lloret, Àmf Tarr.), **iskelaker** (Sant Miquel de Vinebre, inèdit, Àmf Ib.), **baśtaŕtin** (E1.308, Àmf. It.), **bilosbalkar** (E1.372, Pondera), **jeskeŕ**[(E1.290, Cer. Comú), **biuŕtetel** (E1.375/E1.376, Pondus [VRCHATETELLI (CIL II 2967)]), **likine** (K5.3, Mosaic [LICINVS?]), **bilake** (K5.8, Morter [FLACVS?]), **likine** (K28.1, Mosaic), **babiŕki** (Vieille-Toulouse VT27, àmf. GI [FABRICIUS?]), **śeśte** (VT48, àmf. GI [SEXTVS?]), etc.

⁷³ De forma menys evident, també podria ser el cas de les ceràmiques grises del Turó de Ca N'Olivé, sense context. I del plat de plata de Tivissa (C21.1), ja que en ser

Així doncs, si les inscripcions duals i compatibles més modernes corresponen fonamentalment a nivells de destrucció de finals del s. III o principis del s. II aC i si els suports més característiques dels ss. II-I aC ja no utilitzen el sistema dual, aleshores sembla clar que la substitució, en la major part del territori⁷⁴ on s'havia utilitzat, del signari dual pel no-dual és una conseqüència directa més de la conquesta romana del territori ibèric. El signari no-dual probablement ja existia amb anterioritat⁷⁵ a la conquesta romana, però és a partir de llavors quan, per alguna raó encara no prou clara⁷⁶, esdevé l'estàndard del nou escenari unificat sota el domini romà.

EL SISTEMA DUAL EN CELTIBÈRIC

El juliol del 2004 en un dels debats del *XX Seminario de Lengua y de Epigrafía Antiguas* (RACV) celebrat a Gandia, quan vaig fer pública la proposta d'identificació de les variants de **bo** de tres traços amb traç vertical com a variants sordes de **ta**, Carlos Jordán em va fer adonar que la meua proposta, fins aquell moment centrada en l'àmbit ibèric, també solucionava el paral·lelisme imperfecte⁷⁷ entre la téssera CT-2A, DUREITA TARVODVRESCA..., i la d'Uxama (K23.2): **boruoture[s]ka**

un objecte de valor, podria no correspondre al moment final del jaciment, o ser-ne aliè, ja que cap dels ploms atribuïts a Tivissa presenten indicis d'ús del sistema dual.

⁷⁴ És possible que tant individus com col·lectius en nuclis menys afectats el seguisin utilitzant –com de fet sembla ser el cas dels celtibers occidentals–. La tortera de Sant Julià de Ramis (DC) podria ser de principis de s. II aC o anterior, però té alguna opció de ser més moderna ja que va aparèixer en un nivell de reompliment de mitjans de s. II aC (Burch *et al.* 2001, 53). També podria ser el cas d'Enserune, ja que la cronologia dels materials epigràfics d'aquest jaciment encara no és ben coneguda i amb les dades disponibles no es pot descartar que l'ús del sistema dual s'hagués allargat més enllà de principis del s. II aC. L'estudi dels materials epigràfics d'Enserune està en curs de publicació per part d'Enric Sanmartí. Entre les que podrien estar usant el sistema dual a Enserune en ple s. II aC: **bilostasde** amb **ta3**, en un vernís negre de tipus A de s. II aC. de lectura circular que podria estar amagant un hipotètic **ta(l)skubilos** (B1.64, DC) si llegíssim **ku** el suposat **te1**.

⁷⁵ Les inscripcions més clarament no-duals del s III aC o anteriors són els ploms d'Orlell (F9.5-7), encara amb alguna dualitat residual. Ja de finals del s. III aC o principis del s. II aC han de ser els ploms no-duals procedents o atribuïts a Tivissa.

⁷⁶ Per Rodríguez Ramos (2001, 36) *...tal vez es que simplemente se produjo un cambio drástico en los usuarios de la escritura...*

⁷⁷ Ja Untermann (García i Untermann 1999) havia indicat les similituds d'ambdós textos, però és Jordán (2001, 379; 2003, 292) qui més hi havia insistit, fins al punt de plantejar la hipòtesi (Jordán e.p.) que **bo1** fos un al·lògraf de **ta**, fet però, incompatible amb la presència de **ta1** a **kaltaikikos**, que es podria relacionar amb CALDAECVS (IR-León 265).

. **tureibo ... kaltaikikos**, ja que ara es llegiria *taroudure[s]ka . dureita*⁷⁸ ... *kaldaikikos*.

La conseqüència directa del paral·lelisme perfeccionat entre els dos textos és que en contra de l'opinió general (De Hoz 1986, 50; Correa 1991, 256; Rodríguez Ramos 1997a, 191; Quintanilla 1998, 263) els celtibers van usar el sistema dual. Fet que també es verifica per la presència de dualitats en els textos celtibèrics més llargs⁷⁹: **ko** a Uxama (K23.2), **ka** a Luzaga (K6.1) i Cortono (K0.7), i **ta** a Uxama (K23.2), Cortono (K0.7) i Luzaga (K6.1). I que és especialment evident a CT23A (Almagro 2003, 378), *argailika.kar*, on apareix la dualitat de **ka** i de forma coherent segons l'esperat, Ἀργαίλα (Ptol. 2.6.55) o ARGAILO (K15.1) p.e., a la variant complexa li correspon el valor de sorda i a la simple el de sonora. A més, l'ús coherent de les variants simples i complexes en altres inscripcions més curtes, com pot ser el cas de la representació de *kar* o dels sufixos *-ka* i *-ko* amb la variant complexa configuren un grup homogeni amb l'anterior, tant perquè es situen fonamentalment a la Celtibèria occidental com perquè en general utilitzen la convenció de les nasals pròpies del signari occidental⁸⁰.

L'ús del sistema dual als textos celtibèrics pot ajudar determinar el moment en que els celtibers van adoptar l'escriptura ibèrica, fet que

⁷⁸ MLH II **tu4**, amb el traç central però sense la base podria ser la sorda, si la distinció entre simple i complexa fos el traç central, però també podria ser la sonora, si la distinció fos la base. L'ús d'una variant similar a */galdu/* (Ullastret, Untermann 2002b, pe DC [GALDUR]), que per cronologia i localització podria estar usant el sistema dual, és favorable a l'alternativa sonora. També s'usa a *salduie* (A24, mon DC? [SALDUBA]), però ni la cronologia de finals de s. II aC (CNH) ni la localització són favorables.

⁷⁹ Jordán (e.p.), en aquestes actes, analitza lingüísticament els textos duals i compatibles.

⁸⁰ Com per exemple: K0.4, K0.10, K0.13, K7.2, K12.1, K9.5, K13.1, K14.1, K24.1, K25.1, CP.4, CP.7, CP.8, CP.9, CP.10, CT-1A (Almagro, 2003). Mentre que els textos no-duals, o incompatibles, més clars – K0.2, K0.5, K0.6, K0.9, K0.11, K0.14, K1.1, K1.3, BBIV (Villar et al. 2001), Torrijo (Vicente 1999), K5.2, K8.1, K16.1, CP3 (Almagro, 2003), etc.– es localitzen a la zona oriental i/o utilitzen la convenció de les nasals del signari oriental. Així doncs, l'ús de **m** esdevé un bon heurístic per identificar les no-duals i l'ús de **m̄** per identificar les duals, malgrat que per **m̄** hi ha un petit grup d'excepcions. Entre els textos incompatibles en signari occidental destaquen algunes inscripcions del s. I aC: La tésseera de Caminreal, (Vicente 2003), la llegenda monetària A91 i les ceràmiques numantines K9.2 i K9.4. De fet, sembla més fàcil que un usuari del signari occidental, per relaxació en l'ús o per simplificació voluntària, produeixi una inscripció no-dual, que no que un usuari del signari oriental usi un mètode que desconeix: K24.1 era l'excepció més clara, però el signe MLH II **ti3** es podria interpretar com MLH II **m̄2=n** i els dos signes **m** dubtosos com MLH II **n1=m**, *se[lg]eios . sailenik^o . med^aama*; també ho podrien ser, K17.1 i K2.1, però en ambdós casos les coherències detectades podrien ser casuals.

s'hauria d'haver produït necessàriament abans que el ibers deixessin d'usar el sistema dual. Així doncs, si el sistema dual es va deixar d'usar a principis del s. II aC, sembla plausible considerar que els celtibers occidentals podrien haver començat a usar l'escriptura ibèrica al s. III aC⁸¹, que potser haurien conegut a través dels contactes amb els edetans⁸². El final del sistema dual entre els celtibers no és clar, però, de forma similar al final del sistema dual entre els ibers un segle abans, també podria estar lligat a la conquesta romana definitiva del territori celtibèric occidental a principis del s. I aC⁸³.

BIBLIOGRAFIA

- Almagro, M. (2003): *Real Academia de la Historia, Catalogo del Gabinete de Antigüedades, Epigrafía Prerromana*, Madrid.
- Asensio, D., Miró, M., Sanmartí, J., Velaza, J. (2003): «Inscripción ibérica sobre plomo procedente de Castellet de Banyoles (Tivissa)», *Palaeohispánica* 3, pp.195-204.
- Ballester, X. (2001): «La *adfinitas* de las lenguas aquitana e ibérica», *Palaeohispánica* 1, pp.21-23.
- Barrandon, N. (2003): «La part de l'influence latine dans les inscriptions funéraires ibériques et celtibériques», *MCV* 33, pp. 199-237.
- Beltrán, F. (2001): «La hospitalidad celtibérica: Una aproximación desde la epigrafía latina», *Palaeohispánica* 1, pp. 35-62.
- (2003): «La romanización temprana en el valle medio del Ebro (Siglos II-I a. E.): Una perspectiva epigráfica», *AEA* 76, pp. 179-191.
- Bonet, H. (1992): «La cerámica de Sant Miquel de Lliria: su contexto arqueológico», *La sociedad ibérica a través de la imagen*, pp. 224-236.

⁸¹ Alternativament, potser a principis del s. II aC, com indica Rodríguez Ramos (1997a, 192), pel desplaçament de població ibèrica per causa de la conquesta romana. Altres cronologies més modernes, que ho vinculen directament amb la romanització (Untermann 1995, 197; Beltrán 2001, 35), semblen ara només aplicables a la Celtibèria oriental.

⁸² L'ús del sistema dual i de les variants de **ti** i **to** de dos traços, a l'igual que a Lliria, són un indicatiu de l'origen del signari occidental, per al que ja De Hoz (1986, 55) i Rodríguez Ramos (1997a, 195) han defensat un origen diferenciat respecte de l'oriental.

⁸³ El 98 aC Tit Didi aniquila 20.000 arevac, destrueix *Termeso* i ven els habitants de *Colenda* com esclaus (Apià, *Iber.* 99). Precisament *tarmeskom* (A81, DC [TERMES –suggeriment de C. Jordán–]) és el cas més clar d'ús del sistema dual a la segona meitat del s. II aC (CNH). Potser també *kaiseza* (A83, DC [CAESADA]) i *argailikos* (A62, DC? [ARGAILO]) –si no s'hagués marcat **ko** per la dificultat de fer-ho en signes petits–, etc.

- Burch J., Nolla, J.M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Vivó, D. (2001): *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1 El sector de l'antiga església parroquial*, Girona.
- Canós, I. (2002): *L'epigrafia grega a Catalunya*, Debrecen.
- Campmajó, P., Rendu, C. (1996) : «Les écritures ibériques comme élément de datation des gravures rupestres», *Actes del Xè Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, pp. 479-489.
- Campmajó, P., Untermann, J. (1993): «Les influences ibériques dans la haute montagne catalane: le cas de la Cerdagne», *Lengua y Cultura en la Hispania Prerromana*, pp. 499-520.
- CNH = Villaronga, L. (1994): *Corpus nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid.
- Correa, J.A. (1992): «Representación gráfica de la oposición de sonoridad en las oclusivas ibéricas (semisilabario levantino)», *AION* 14, pp. 253-292.
- (1993): «Antropónimos galos y ligures en inscripciones ibéricas», *Studia Palaeohispanica et Indogermánica J. Untermann ab Amicis Hispanicis Oblata*, pp. 101-116.
- (2004): «Los semisilabarios ibéricos: algunas cuestiones», *ELEA* 4, pp. 75-98.
- Delamarre, X. (2002): *Dictionnaire de la langue gauloise*, Paris.
- DICOCER = Py, M. (dir.) (1993): Dictionnaire des céramiques antiques (VII s. av. n. e. — VII s. de. n.e.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), *Lattara* 6.
- DICOCER 2 = Py, M., Adroher, A.M., Sánchez, C. (2001), Corpus des céramiques de l'âge du fer de Lattes (Fouilles 1963-1999), *Lattara* 12.
- Dondin-Payre, M. (2001): «L'onomastique dans les cités de Gaule centrale (Bituriges, Cubes, Éduens, Senons, Carnutes, Turons, Parisis)», *Noms, Identités culturelles et romanisation sous le Haut-Empire*, pp. 315-341.
- Dubosse, C. (2003): *La Céramique grecque d'Ensérune*. Thèse de Doctorat.
- Faria, A.M. de (2002a): «Crónica de onomástica paleo-hispânica (3)», *Revista Portuguesa de Arqueologia* 5-1, pp. 121-146.
- (2002b): «Crónica de onomástica paleo-hispânica (4)», *Revista Portuguesa de Arqueologia* 5-2, pp. 233-244.
- (2004): «Crónica de onomástica paleo-hispânica (8)», *Revista Portuguesa de Arqueologia* 7-2, pp. 175-192.
- Ferrer, J. (inèdit): «Nova lectura de la inscripció ibèrica de la Joncosa».
- Fletcher, D., Silgo L. (1993): «Un plomo ibérico procedente de Gandía», *Arse* 27, pp. 3-5.

- García, C., Untermann, J. (1999): «Revisión de la lectura de la *Tessera Uxamensis* y la valoración de las téseras en el contexto de la configuración del poblamiento celtibérico en el siglo I a.C.», *BSAA* LXV, pp. 133-152.
- Gorrochategui, J. (1984): *Onomástica indígena de Aquitania*, Bilbao.
- Guerin, P. (2003): *El Castellet de Bernabé y el horizonte ibérico pleno edetano*, Valencia.
- Hoz, J. de (1985): «El nuevo plomo inscrito de Castell y el problema de las oposiciones de sonoridad en ibérico», *Symbolae Ludouico Mitxelena septuagenario oblatae*, pp. 443-453.
- (1986): «La epigrafía celtibérica», *Reunión sobre epigrafía hispánica de época romano-republicana*, pp. 43-102.
- (1993a): «De la escritura meridional a la escritura ibérica levantina», *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraums. Festschrift für J. Untermann*, pp. 175-190.
- (1993b): «La lengua y la escritura ibéricas y las lenguas de los íberos», *Lengua y Cultura en la Hispania Prerromana*, pp. 635-666.
- (2001a): «Hacia una tipología del ibérico», *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, pp. 335-362.
- (2001b): «La Hispania prerromana en la historia de la escritura», *Zephyrus* 53-54, pp. 509-527.
- Jordán, C. (2001): «Chronica Epigraphica Celtiberica I: Novedades en epigrafía celtibérica», *Palaeohispánica* 1, pp. 369-391.
- Jordán, C. (2003): «Chronica Epigraphica Celtiberica II», *Palaeohispánica* 3, pp. 285-293.
- (e.p.): «¿Sistema dual de escritura en celtibérico?», *Col·loqui Internacional de Llengües i Cultures Paleohispàniques*, Barcelona 20/10/04.
- Maluquer, J. (1968): *Epigrafía prelatina de la península ibérica*, Barcelona.
- Maluquer, J., Picazo M., Martín, A. (1984): *Corpus Vasorum Antiquorum, Espagne, Musée Monographique d'Ullastret*, fasc. I, Barcelona.
- MLH = Untermann, J. : *Monumenta Linguarum Hispanicarum*, Wiesbaden. (1975): I *Die Münzlegenden*. (1980): II *Die iberischen Inschriften aus Sudfrankreich*. (1990): III *Die iberischen Inschriften aus Spanien*. (1997): IV *Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften*.
- Oliva, M. (1960): «Actividades del servicio provincial de investigaciones arqueológicas, en 1960», *AIEG* 14, pp. 341-409.
- Panosa, M. I. (1993): «Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña», *Complutum* 4, pp. 175-222.

- Panosa, M. I. (1999): *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (Siglos V-I a.C.)*, Vitoria-Gasteiz.
- (2001): «Novedades de epigrafía ibérica en Cataluña y algunos aspectos metodológicos», *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, pp. 511-540.
- (2002): «Inscripción ibérica procedente de la Joncosa (Jorba, Anoia)», *Palaeohispánica* 2, pp. 333-353.
- Pérez-Vilatela, L. (1992): «Ibérico ‘egiar’ en un epígrafe de Caminreal (Teruel)», *Trabajos varios del SIP* 89, pp. 351-360.
- Picazo, M. (1977): *La cerámica ática de Ullastret*, Barcelona.
- Quintanilla, A. (1993): «Sobre la notación en la escritura ibérica del modo de articulación de las consonantes oclusivas», *Studia Palaeohispanica et Indogermánica J. Untermann ab Amicis Hispanicis Oblata*, pp. 239-250.
- (1998): *Estudios de fonología ibérica*, Vitoria-Gasteiz.
- Riuró, F. (1982): «El plom amb epigrafia ibèrica del poblat de Castell (Palamós)», *Cypsela* 4, pp. 123-131.
- Rodríguez Ramos, J. (1997a): «Sobre el origen de la escritura celtibérica», *Kalathos* 16, pp. 189-197.
- (1997b): «Primeras observaciones para una datación paleográfica de la escritura ibérica», *AEA* 70, pp. 13-30.
- (2000a): «Nuevas observaciones de crono-paleografía ibérica levantina», *AEA* 73, pp. 43-57.
- (2000b): «La lengua iberica: en busca del paradigma perdido», *Revista Internacional d’Humanitats* 3, pp. 9-22.
- (2000c): «Vocales y consonantes nasales en la lengua íbera», *Faventia* 22/2, pp. 25-37.
- (2001a): «Signos de lectura problemática en la escritura ibérica», *AEA* 74, pp. 281-290.
- (2001b): «La cultura ibérica desde la perspectiva de la epigrafía: Un ensayo de síntesis», *Iberia* 3, pp. 17-38.
- (2001c): «El término (t)eban(en) en la lengua íbera: ‘coeravit’ vs. ‘filius’», *Arse* 35, pp. 59-85.
- (2002): «Índice crítico de formantes de compuesto de tipo onomástico en la lengua íbera», *Cypsela* 14, pp. 251-275.
- (2003): «Revisión de algunas lecturas de las inscripciones íberas levantinas no monetales publicadas en los *Monumenta Linguarum Hispanicarum*», *Pyrenae* 33-34, pp. 365-373.

- Sanmartí, E. (1988): «Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion», *RAN* 21, pp. 95-113.
- (1993): «Els ibers a Emporion», *Laietania* 8, pp. 87-101.
- Sanmartí, J., Velaza, J., Morer, J. (2004): «Un ponderal amb inscripció ibèrica del poblat d'Alorda Park (Calafell)», *Fonaments* 10/11, pp. 321-332.
- Sarrion, I., (2003): «Dos nuevas inscripciones ibéricas del Castellet de Bernabé», *El Castellet de Bernabé*, pp.363-368.
- Schmoll, U. (1959): *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*, Wiesbaden.
- Siles, J. (1985): *Léxico de inscripciones ibéricas*, Madrid.
- Silgo, L., Tolosa, A. (2000): «Plomo ibérico escrito del Camp de Morvedre», *Arse* 34, pp. 39-44.
- (1994): *Léxico Ibérico*, Valencia.
- Solier, Y. (1979): «Découverte d'inscriptions sur plombs en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech Maho (Sigean)», *RAN* 12, pp. 55-123.
- Solier, Y., Barboteau, H. (1988): «Découverte de nouveaux plombs, inscrits en ibère, dans la région de Narbonne», *RAN* 21, pp. 61-94.
- Trias, G. (1968): *Cerámicas griegas de la península ibérica*, Valencia.
- Untermann, J. (1994): «Comentario a la inscripción musiva de Andelos», *Trabajos de Arqueología de Navarra* 11, pp. 127-129.
- (1995): «Epigrafía indígena y romanización en la celtiberia», *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en occidente*, pp. 197-208.
- (1998): «Comentario sobre una lámina de plomo con inscripción ibérica de la colección D. Ricardo Marsal», *Habis* 29, pp. 7-22.
- (2002a): «Dos nuevos textos ibéricos del sur de Francia», *Palaeohispanica* 2, pp. 355-361.
- (2002b): «Análisis y interpretación de la inscripción ibérica sobre piedra aparecida en la zona 18 del Puig de Sant Andreu (Ullastret)», *Cypsela* 14, pp. 247-249.
- Valladolid, J. (1998): «La estela inscrita ibérica conocida como 'lápida de Liria': Una nueva interpretación», *Veleia* 15, pp. 241-256.
- Velaza J. (1993): «Una nueva lápida ibérica procedente de Civit (Tarragona)», *Pyrenae* 24, pp. 159-165.
- (1996): «Chronica Epigraphica Iberica: hallazgos de inscripciones ibéricas en Levante, Cataluña, Aragón y Navarra (1989-1994)», *La Hispania Prerromana*, pp. 499-520.

- Velaza J. (1999): «Chronica Epigraphica Iberica II: novedades y revisiones de epigrafía ibérica (1995-1999)», *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, pp. 639-662.
- (2002a): «Et palaeohispanica scripta manent: L'epigrafia romana com a model de les epigrafies paleohispàniques», *Scripta Manent. La memòria escrita dels romans*, pp. 52-65.
 - (2002b): «4. Las inscripciones monetales», *ARSE-SAGVNTVM. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, pp. 122-148.
 - (e.p.): «Llengua vs. Arqueologia: el (vell) problema de la llengua indígena a Catalunya», *III Reunió Intern. d'Arqueologia*, Calafell 27/11/04.
- Vicente, J. (1999): «El bronce celtibérico de Torrijo del Campo», *Pueblos, Lenguas y Escrituras en la Hispania Prerromanas*, pp. 481-594.
- Villaronga, L. (1998): *Les dracmes ibèriques i llurs divisors*, Barcelona.
- Villar, F., Untermann, J. (1999): «Las 'téseras' de Gadir y Tarvodurum», *Pueblos, Lenguas y Escrituras en la Hispania Prerromanas*, pp. 719-731.
- Villar, F., Díaz, M.^a A., Medrano, M. M.^a, Jordán, C. (2001): *El IV bronce de Botorríta (Contrebia Belaisca): arqueología y lingüística*, Salamanca.

	t	d	k	g
a	ta2 ta3 ✱✱✱ ✱	ta1 ✱	△△△ △△△	△△△ △△△
e	⊕ ⊗ ⊕ ⊗ ⊕ ⊗ ⊕ ⊗	⊕ ⊗ ⊕ ⊗ ⊕ ⊗ ⊕ ⊗	⊕ ⊗ ⊕ ⊗	⊕ ⊗ ⊕ ⊗
i	⊥ / ⊥ ⊥ / ⊥	⊥ / ⊥ ⊥ / ⊥	⊥ / ⊥ ⊥ / ⊥	⊥ / ⊥ ⊥ / ⊥
o	⊥ / ⊥ ⊥ / ⊥	⊥ / ⊥ ⊥ / ⊥	⊥ / ⊥ ⊥ / ⊥	⊥ / ⊥ ⊥ / ⊥
u	△ △ △	△ △ △	△ △ △	△ △ △

Figura 1. Sistema Dual Proposat (variants principals).



Figura 2. MLH III C2.30 (Museu d'Arqueologia de Catalunya – Ullastret).

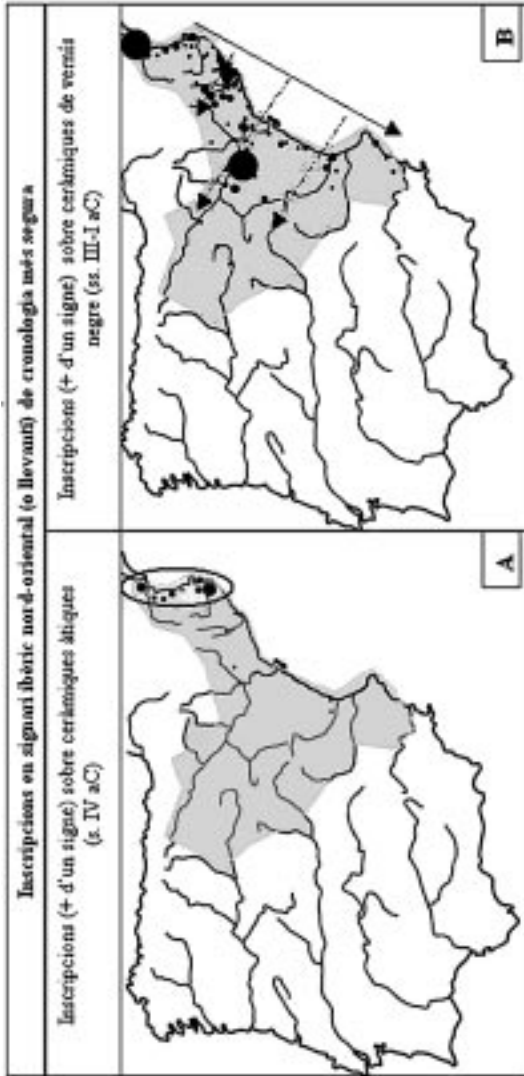


Figura 3. Esquema de difusió del signari nord-oriental. Inscripcions en signari ibèric nord-oriental de cronologia més segura. **A:** inscripcions de més d'un signe (aprox. 100) sobre ceràmiques àtiques (s. IV aC). El punt més petit representa un exemplar. La resta de jaciments no superen els 10 exemplars, excepte Enserune, més de 30, i Ullastret, més de 40. **B:** inscripcions de més d'un signe (aprox. 700) sobre ceràmiques de vernís negre (ss. III-I aC). El punt més petit representa un exemplar. La resta de jaciments no solen superar els 10 exemplars, excepte Enserune i Azaila amb més de 200.